

Relvastamata vastupanu aastail 1940–41

III

VIKTOR NIITSOO

(Algus Tuna 1/2001)

Põrandaalused vastupanu-organisatsioonid

Jüri Kolle organisatsioon

5. juunil 1941 arreteeriti NKGB poolt Tallinnas ehitustehnikumi õpilane Feliks Umjärv (1922), Tallinna 12. Keskkooli õpilane Jüri Kolle (1921), Tallinna Kaubasadama elektrik Feliks Luitmäe (1921), Riikliku kirjastuse Rahva Raamat müügiosakonna raamatuköitja Rein Rohtse (1920) ja majahoidja Voldemar Neierdi (1922). Lisaks neile arreteeriti 6. juunil Ernst Traat (1921). Noormehi süüdistati selles, et alates 1940. aasta sügisest kuulusid nad Tallinnas tegutsenud noorte kontrrevolutsioonilisse mässuorganisatsiooni, mille eesmärgiks oli relvastatud väljaastumine N Liidu vastu ja Nõukogude võimu kukutamine Eestis.⁹¹

Organisatsiooni peamine ideoloog oli E. Traat. F. Luitmäe tunnistas organisatsiooni sihtide kohta järgmist: "Nagu Traat seletas, organisatsiooni eesmärk on kukutada Nõukogude kord Eestis ning jalule seada kapitalism, samuti abistada Saksamaad Suur-Soome loomisel, kuhu kuuluksid Soome, Eesti ja Läti."⁹² Sama kinnitab ka V. Neierdi ülekuulamis-

protokoll: "Traat rääkis, et eestlased peavad kukutama nõukogude võimu Eestis, venelased välja ajama ja moodustama koos Soome ja Nõuk. Karjalaga ühe riigi."⁹³

Eesti-Soome ühisriigi idee oli tol ajal eesti rahva seas väga populaarne. Tõenäoliselt oli sellise ideoloogia tekkimise põhjustanud soomlaste kangelaslik võitlus Talvesõjas, kus nad ränkade ohvrite hinnaga suutsid tagasi tõrjuda ülekaaluka Punaarmee rünnakud ja säilitada iseseisvuse. Iseseisva rahvusriigi taastamise ja edasikestmise oli pärast Nõukogude okupatsiooni vapustusi vähestel usku.

Ülekuulamisel püüdis organisatsiooni juht J. Kolle esialgu asja naljaks pöörata. Seejärel ta tunnistas, et organisatsiooni loomise põhjuseks olid kuuldu- sed, et varsti Saksamaa võidab Inglismaa ja alustab sõda N Liiduga, et eraldada sellest Ukraina. "Seejuures, et ellu viia "Suur Soome" ideed, otsustasime koguda n/v meelestatud inimesi. /.../ Praktiliselt jõudsime välja töötada plaani pangaröövimiseks. Jalakas pidi hankima auto (Riigipank nr. 2 Harju ja Rüütli tn). Viis relvastatut pidid tungima panka, koondama kõik seesolijad teenistujad ühte kohta, võtma raha ja kirjutusmasinad ning masinal lahkuma. Rünnaku

juhiks oli Traat, osavõtjad Jalakas, Neierdi, Sarap, Luitme, org-i liige Pruul ja teine, kes kandis konspiratiivset numbrit s/s 5. /.../ Relvi ei jätkunud. Traat oleks läinud operatsioonile õhupüstoliga, Luitme Traadi revolvriga, Paul montekristoga ja Sarap oleks saanud teise revolvri Traadilt."⁹⁴ E. Traat oli sügisel 1940, töötades Saaremaal sõjaväebaaside ehitusel, varastanud sõjaväeauto, tunginud sellega sõjaväeosa territooriumile, varastanud sealt kergekuulipilduja ning saatnud selle pakitult Tallinna.⁹⁵ Uurimistoimikust ei selgu, mis sai kuulipildujast edasi.

Konspiratsiooniks olid organisatsiooni liikmetel numbrid. E. Traadi ettepanekul oli s/s võetud saksa rünnakrühmadelt "stürmerid". Traadil pidi olema s/s 13 või s/s 12. Ei olnud selge, kas Kollel või Traadil on nr 13. Suur number tähendas juhti, väiksemad olid liikmetel: Luitmäe – 11, Jalakas – 10, Paul – 9, Neierdi – 8, Sarapuu – 7, Umjäär – 6, Saar – 4, 3, 2 ja 1 puudusid, kuna ei olnud inimesi. Toimikust ei selgu, kellele kuulus nr 5. Avikul ja Kasakul numbreid ei olnud.⁹⁶

F. Umjärvele panid tšekistid ülekuulamistel väga pahaks, et ta NKGB salajase kaastöötajana käitub kahekeelselt, varjates organisatsiooni olemasolu ja enda sinna kuulumist.⁹⁷ 23. septembril 1941 tunnistas F. Umjäär ülekuulamisel Kirovis selle kohta järgmist: "Jah, mind värvati ENSV Riikliku Julgeoleku Rahva Komissariaadi teenistusse Tallinna linna Sõjakomissariaadis vanem leitnant Leontjevi poolt, selleks, et mina aitaksin ülalmainitud komissariaadi tema töös, esiteks selles, et aitan selgitustööd teha neile, kes ei ole Nõukogude korra pooldajad, ja teiseks teatan neid isikuid komissariaadile, kui nad ei võta selgitustööd kuulda /.../ Kaastööliseks sain 10. mail 1941. a. /.../ Jah, andsin teateid kooliskäivaist õpilastest, kahel või kolmel korral."⁹⁸

F. Umjäär oli üks paljudest NKVD poolt mitmesuguste survevahendite abil värvatud agentidest, kes ei kavatsenudki tšekistidega kaastööd teha, ta ei andnud tšekistidele andmeid organisatsiooni kohta, vaid söötis ette kahjutut informatsiooni.

F. Luitmäe toimikust nähtub, ta oli kuulunud Rahva Omakaitseksse ja andis avalduse

komsomoli astumiseks. Arvatavasti oli siin tegemist sisseimbumise taktikaga ja katsega hankida vaenlastelt informatsiooni.

4. juulil 1941 mõistis BS NKVD VS J. Kollele VNFSV KrK §-de 58-2 ja 58-13 (võitlus tööliklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu, mis on toime pandud tsaristliku korra ajal, või kontrrevolutsiooniliste ja kodanlike valitsuste juures salajastel ametikohtadel teenimine) alusel surmanuhtluse koos vara konfiskeerimisega. 4.07.1941 viidi otsus täide Tallinna vanglas.⁹⁹ 7. oktoobril 1941 mõistis Kirovi oblasti NKVD VS F. Umjärvele VNFSV KrK §-de 58-2 ja 58-11 alusel surmanuhtluse koos vara konfiskeerimisega. 5.12.1941 viidi otsus täide Kirovi vanglas.¹⁰⁰ 15. septembril 1941 mõistis Kirovi oblasti NKVD VS F. Luitmäele VNFSV KrK §-de 58-2 ja 58-11 alusel surmanuhtluse koos kogu vara konfiskeerimisega. 21.12.1941 viidi otsus täide Kirovi vanglas.¹⁰¹ 29. septembril 1941 mõistis Kirovi oblastikohtu kriminaalasjade kohtukolleegium R. Rohtsele VNFSV KrK § 58-4 (kommunistliku süsteemi kukutamine ning vaenulikele rühmitustele abi osutamine) alusel surmanuhtluse koos kogu vara konfiskeerimisega. 10.01.1941 viidi otsus täide Kirovi vanglas.¹⁰² 15. septembril 1941 mõistis Kirovi oblastikohtu kriminaalasjade kohtukolleegium V. Neierdile VNFSV KrK §-de 58-4 ja 58-11 alusel surmanuhtluse koos kogu vara konfiskeerimisega. Suri 23.03.1942 enne kohtuotsuse täideviimist Kirovi oblastis.¹⁰³

Teiste organisatsiooni liikmete saatusest on teada järgmist. E. Traat ja Lembit-Harald Jalakas (1917) mõisteti 31.03.1942 Ussollagis

⁹¹ ERAF, f 130, s 15123, l 2.

⁹² Samas, l 24.

⁹³ Samas, l 18.

⁹⁴ Samas, l 18.

⁹⁵ Samas, l 17.

⁹⁶ Samas, l 19–20.

⁹⁷ Samas, l 2.

⁹⁸ Samas, l 34.

⁹⁹ Samas, l 39.

¹⁰⁰ Samas, l 50.

¹⁰¹ Samas, l 50–51.

¹⁰² Samas, l 51.

¹⁰³ Samas, l 51.

NKVD EN-i poolt surma. E. Traat lasti maha 9.05.1942, L.-H. Jalakas suri enne otsuse täideviimist 28.04.1942.¹⁰⁴

E. Traadiga oli seotud Tallinna XII Keskkooli õpilane Kalju Mikhein (1923), kes arreteeriti 5. juunil 1941 NKVD poolt süüdistatuna selles, et juhtis oma koolis tegutsevat organisatsiooni. Läbiotsimisel tema kodus võeti ära raamat *Konstantin Päts. Tema elu ja töö* ja sini-must-valge laualipp.¹⁰⁵ K. Mikhein haigestus raskekujulisse pimesoolepõletikku koos peritoniidiga. Toimiku andmetel tehti talle Patarei vangla haiglas operatsioon, ent sellele vaadatamata ta suri 13.06.1941.¹⁰⁶

Lendlehed Narvas

3. augustil 1941. arreteeriti tšekistide poolt Narvas Kreenholmi vabriku ketraja abi Viktor Tasane (1924) ja Endel Kornet¹⁰⁷, keda süüdistati selles, et nad juulis 1941 koostasid Tasase kodus 3-4 lendlehte ja panid need samal õhtul Narva tänavatele üles.¹⁰⁸ Esimene joonelisel vihikulehel käsitsi hariliku, tumesinise ja punase pliiatsiga kirjutatud lendleht kannab pealkirja "Üleskutse" (mõlemal pool haakristid). Tekstis on muu hulgas öeldud järgmist: "Kutsun teid armsad Eesti mehed ja naised hävitama meie ajaloolised kurnajad kommunistid ja bolševikud. /.../ Organiseerige kõikjal uljalt vastupanu, tapke maha politrukid ja partei bandiidid, need salakavalad maod ja karjatsurad, kes mõtleavad meid valitseda? /.../ Ärka üles Eesti rahvas ja raputa oma turjalt need raipetest koosnevad kommunistid. Elagu meie päästja geniaalne juht Adolf Hitler.

Elagu võitmatu Saksa armee. Elagu meie kangelased patrioodid partisanid." Lendlehe alla on kirjutatud lühend "VTAEfK", mis arvatavasti tähendab allakirjutanute initsiaale.

Teine lendleht, mis samuti kirjutatud käsitsi punase pliiatsiga, kandis pealkirja "Üleskutse Eesti rahvale" (selle kõrval värvilise pliiatsiga joonistatud sini-must-valge lipp). Ülejäänud tekst oli tehtud tumesinise ja punase pliiatsiga, üle kogu lehekülje oli joonistatud suur haakrist; haakrist oli ka allkirjal. Sellegi lendlehe sisu väärib äratoomist: "Kutsun teid Eesti naised ja mehed meie uljasse võitlusse kommunistide ja juudi nährude vastu. Tapke maha meie rahva vereimejad, purustage nende nährude sidet põletage maha majad kus need rotid elutsevad. Meie eesti partisanid tegutseme kõikjal oleme küllalt taganeva punaarmee eest sildu ja transporte hävitanud. Meie uljad surmakartmatud partisanid (rohelistes). Kes teis Eesti südant kannab see aitab kõigiti kaasa meie isamaa vabastamiseks punase terrori alt. Tuletage meelde meie rahva kangelast partisanide suurt juhti Kuperjanovit. Meie suurt heitlust punaste koerte vastu 1918-20a. /.../ Elagu Saksamaa ja tema suur juht Hitler kelle kaasabil saavutame jälle vaba Eesti. Tapke maha politrukid ja punakoerad. Haarama relvad ja hävitame meie maa orjastajad juudid ja kommunistid. Edasi uutele võitudele." Allkirjaks oli seekord valitud "EKVT Partisanid".¹⁰⁹

Nende lendlehtede sisust nähtub, et Saksamaad tervitati kui eesti rahva päästjat. See ei tähenda, et tegemist oleks olnud natsilembuse ja antisemitismiga. Pärast punast aastat oleks vabastajana tervitatud ükskõik keda. Lendlehtedest läbi kumav juudivastasuse põhjus oli nähtavasti selles, et paljud juudid muutusid üleöö Nõukogude aktivistideks ja NKVD tegelasteks ning kutsusid sellega esile vaenulikkust.

Noormeeste plaanid ei piirdunud sugugi ainult lendlehtede levitamisega. V. Tasane tunistas ülekuulamisel, et E. Kornetil oli plaan tappa nende tuttavaid tüdrukuid külastavad vangivalvurid, et sel teel muretseda relvad. E. Kornet andis V. Tasasele väikese pussi, endale jättis 25 cm pikkuse pistoda. Uks aga oli kinni

¹⁰⁴ Poliitilised... II, lk 95 ja 534.

¹⁰⁵ ERAF, f 130, s 1731, l 9.

¹⁰⁶ Samas, l 24–26.

¹⁰⁷ ERAFi andmetel on E. Korneti toimik (f 129, s 13887) üle antud ENSV Siseministeeriumi käsutusse ega ole sealt arhiivi tagasi jõudnud. Ka mujalt ei õnnestunud leida tema isikuandmeid ega teateid edasise saatuse kohta.

¹⁰⁸ ERAF, f 129, s 18231, l 7–8.

¹⁰⁹ Samas, ümbrikus.

ja plaan jäi katki. Piirduti valvurite jalgrataste varastamisega.¹¹⁰ Veel tunnistas V. Tasane, et E. Kornet mõtles kokku korjata umbes 30–50 poissi ja nendega rünnata Narva sõjaväelennuvälja. Lennukid mõtles ta õhku lasta, relvade minna metsa. Kuid see jäi tegemata.¹¹¹

V. Tasase süüasja uurimine toimus kiirmee-todil. Juba viiendal päeval pärast arreteerimist 9. augustil 1941 mõistis NKVD VS talle surmaotsuse. Seda täide siiski ei viidud ja V. Tasane viidi vangitapiga Nõukogude tagalasse. Uus tribunal toimus 30. oktoobril 1941 Stalingradi garnisonis, kus V. Tasasele mõisteti VNFSV KrK §-de 58-9 ja 58-2 alusel 20 aastat PTL-i. Seejuures loeti kergendavaks asjaoluks, et kuriteo sooritamise ajal ei olnud ta veel 18-aastane.¹¹² Tema edasine saatus on teadmata.

Haapsalu organisatsioon

6. novembril 1940 arreteeris NKVD Haapsalu keskkooli õpilase Mihhail Droste (1923) ja 30. novembril 1940 Haapsalu kutsekooli õpilase Karl Saarmani (1923). Läbiotsimisel leiti Saarmani kodust laetud nagaan, iseteh-tud nuut ja Kaitseliidu käeside. Päev varem koostatud kahjuliku tegevuse tõkestamise määruse kohaselt süüdistati M. Droste't selles, et ta moodustas nõukogudevastasel meelestatud õpilastest koosneva grupi, kes seadis endale ülesandeks tegutseda vastu komsomolile.¹¹³

K. Saarman tunnistas ülekuulamisel, et organisatsiooni juhiks oli M. Droste ja nende eesmärk oli takistada komsomoli arengut. Droste rääkis, et varsti tulevad sakslased ja siis maksavad komsomolid eluga. Samuti tegi Droste talle järgmised ettepanekud bolševistliku oktoobrirevolutsiooni aastapäeva puhuks: valmistada sini-must-valge lipp, panna see öösel korstna otsa, mis asub lossi torni juures; igaüks peab tegema propagandat õpilaste seas, et segada nende osavõttu pidustustest; valmistada lendlehed ja kleepida need kooli uksele. Droste oli väga rõõmus, kui komsomoli seinalehele oli kleebitud nõukogudevastase sisuga lendleht, ja ütles: "Oleks hea tegutseda koos nendega, kes panid selle lendlehe."¹¹⁴

M. Droste nimetas ülekuulamisel organi-satsiooni liikmeid: "Organisatsiooni kuulus viis kooliõpilast: mina, Karl Saarman, Raimond Koorits, Karl Lõps ja Tadeus Uussaar. /.../ Naisõpilastest sai värvatud Liivia Saarman ja Asta Krabi. /.../ Sihiks oli takistada koolinoori komnooreks astumisel ja uurida Stalinlikku konstitutsiooni, et leida vigu ja pärast tunni ajal esitada õpetajale küsimusi, et kaasõpilastel oleks mulje, et stalinlik konstitutsioon ei kõlba kuhugi."¹¹⁵

Organisatsioonis oli oktoobrirevolutsiooni aastapäeval kavandatud takistada kooliõpilaste osavõttu sel puhul korraldatavast rongkäigust. Otsustati lossimüüri üles panna sini-must-valge lipp, mis tehti ülesandeks Uussaarele ja Saarmanile kui parematele ronijatele. Lendlehed pidi valmistatama käsitsitrukiga, Oktoobri lõpus hankis M. Droste Raimond Kooritsalt kummist tähed ning K. Saarmani korteris prooviti lendlehti trükkida. Arutati läbi umbes kolm lendlehe teksti, millest valiti välja ja trükiti ära M. Droste poolt koostatud variant järgmise sisuga: "Noored! Ärge laske ennast pimestada kommunistlikust propagandast." Valmis trükiti ainult üks eksemplar, kuna teised ei olnud kõlvulised. Lendleht kleebiti Haapsalu keskkooli paraaduksele.¹¹⁶ Samuti oli kavatus hankida organisatsiooni liikmeile relvi. K. Saarmanil oli juba relv olemas. Relvi plaaniti võtta vägivallaga punaarmeelelt.¹¹⁷

M. Droste saatus kujunes tema kaaslaste omast õnnelikumaks. NKVD poolt 14.03.1941 koostatud määruse järgi, kus oli öeldud, et kuna Droste vanemad on sakslased ja rändavad välja Saksamaale, siis juhindudes NSVL ja Saksamaa vahelisest kokkuleppest 10.01.1941 ja NKGB direktiivist 19.02.1941 otsustati M. Droste esimese lahkuva transpordiga välja

¹¹⁰ Samas, l 7.

¹¹¹ Samas, l 8.

¹¹² Samas, l 23.

¹¹³ ERAF, f 130, s 1628, l 1.

¹¹⁴ Samas, l 1.

¹¹⁵ Samas, l 32.

¹¹⁶ Samas, l 43.

¹¹⁷ Samas, l 32.

saata Saksamaale.¹¹⁸ Tema edasise saatuse kohta andmed puuduvad.

K. Saarman mõisteti 28. mail 1941 NKVD EN-i poolt 5 aastaks PTL-i. Suri 16.07.1942 Vjatlagis.¹¹⁹

Nigulase, Ode ja Andrei grupp

17. augustil 1940 arreteeriti NKVD poolt Tallinnas raua ja terase laos *Eveka* töötaja Hetty Nigulas (1923) süüdistatuna lendlehtede trükkimises ja osalemises nõukogudevastases terroristlikus grupis. 19. augustil arreteeriti Eveka kaubanduskontori noorem teenistuja Endel Ode (1920), keda süüdistati: "Koos teiste inimestega valmistas kirjutusmasinal kontrrevolutsioonilisi lendlehti ning andis edasi teistele levitamiseks."¹²⁰ 21. augustil arreteeriti Tallinna Rahvaülikooli õpilane Egon Andrei (1923) süüdistatuna osalemises kontrrevolutsioonilise grupi tegevuses ning kavatsuses toime panna terroriakte Punaarmee juhtkonna vastu.¹²¹

Lisaks eeltoodule süüdistati H. Nigulast osalemises 22. juunil Tallinnas Kadriorus toimunud rahvuslikul meeleavaldusel ja sidepataljoni sõduri matustel. Nende sündmuste kohta tunnistas ta ülekuulamisel järgmist: "22. juunil ma läksin Kadrioru, kus kioskis kohetasin oma sõpru Ingermaa Olevit, Kasemaa Reinu ja Haldmaa Unot. Kadriorus toimus mingisugune kooliõpilaste koosolek. Peale koosoleku lõppemist õpilased saatsid enda hulgast neli delegaati lilledega president Pätsi juurde. Delegaatide hulgast olid mulle tuntud kaks isikut, nimelt Oskar Veldeman ja Vedam. Kõigil koosolijail olid Eesti rahvuslikud rinnamärgid. Oli kuulda, et koosoleku olla organiseerinud Oskar Veldeman."¹²²

Kolmiku koostatud lendlehe eksemplari toimikus ei leidu. Selle sisu kohta saab teavet E. Ode ütlustest ülekuulamisel: "... lendleht oli trükitud Eestimaa komparteist või õigemini öelduna kommunistliku partei nimel. Tekstis olid punktid provokatsioonilise sisuga, nagu: "koonduge kõik RO lipu alla", "keelame üksikut röövimist" (mõte: röövime koos RO-ga). Vastusena valitsuse keelule ENSV lipu all sõitvatele laevadele sissesõidu kohta mõningatesse välismaa sadamatesse, oli lendlehes trükitud vastusena: "Soovitame laevade kaptenitele minna välisriikide sadamatesse, et saaksime piinata teie omakseid ja selle kõrval irooniliselt kirjutatud "elagu võitmatu punaarmee"."¹²³

8. detsembril 1941 mõistis Kirovi oblasti kohtu kriminaalasjade kolleegium H. Nigulasele VNFSV Krk §-de 58-10 ja 58-11 alusel 5 aastat PTL-i. H. Nigulas suri 3.02.1942 Unslagis. 16.12.1941 toimunud EN mõistis E. Odele ja E. Andreile VNFSV Krk § 58-10 alusel 10 aastat PTL-i. E. Ode suri 30.9.43 Vjatlagis.¹²⁴ E. Andrei edasine saatus on teadmata.

5 nõukogu

17. septembril 1940 arreteeriti NKVD poolt Pärnus endine Petseri vaimuliku seminari õpilane Haljand Riismandel (1921) ja õpilane Endel Kaldver (1921), 24. septembril õpilane Evald Koppel (1920) ning päev hiljem õpilased Georg Laidvee (1920) ja Tarmo Tammsoo (1921). Süüdistuskokkuvõtte kohaselt oli H. Riismandel moodustanud Pärnus nõukogudevastase organisatsiooni, mille eesmärgiks oli võitlus nõukogude korra ja kompartei vastu. H. Riismandel oli ka organisatsiooni juht. Organisatsiooni eesmärkideks oli koondada noorsugu, viia läbi agitatsiooni ja propagandat nõukogude korra ning kompartei vastu perioodilise illegaalse kirjanduse abil, samuti lendlehtede levitamine. Ehitatava lühilaine-raadiosaatja abil kavatseti korraldada saateid, mis oleksid suunatud nõukogude korra ja kompartei vastu. Organisatsiooni liikmed pidid relvastuma, et võimaluse korral oleks vahendeid relvastatud väljaastumiseks nõukogude

¹¹⁸ Samas, l 51.

¹¹⁹ Poliitilised... I, lk 447.

¹²⁰ ERAF, f 130, s 8581, l 35.

¹²¹ Samas, l 52.

¹²² Samas, l 64.

¹²³ Samas, l 145.

¹²⁴ Samas, l 220.

võimu vastu. Veel pandi noormeestele süüks "vapside ja kodanlike natsionalistide" laulude laulmist revolutsiooniliste laulude asemel. H. Riismandelit süüdistati ka selles, et ta tööliste miitingul "Internatsionaali" laulmise ajal väljendas kontrrevolutsioonilist hoiakut, kuna ei võtnud peast peakatet. Lisaks sellele asetasid organisatsiooni liikmed pärgi Vabadussõja monumentidele, millest võtsid osa ka õpilased väljastpoolt Pärnut. Et laiendada organisatsiooni tegevust, kavatses Riismandel sõita Lõuna-Eestisse. Valmistuti organisatsiooni filiaali loomiseks Vändras sealse kooli õpilaste baasil. Peeti läbirääkimisi relvade hankimiseks.¹²⁵

Tšekistide kätte sattus läbiotsimisel organisatsiooni skeem, millel oli märgitud iga üksiku liikme ülesanded, vandeteksti blankett ja salakirja kood. H. Riismandeli sõnul kandis ta kõiki neid dokumente alati kaasas. Äratav tähelepanu, et läbiotsimistel ei võtnud tšekistid ära Eesti Vabariigis välja antud raamatuid ja perioodikat. Sellele on tähelepanu juhtinud ka Elsbet Parek seoses tema abikaasa arreteerimise puhul korraldatud läbiotsimisega.¹²⁶ Peamiselt keskenduti igasuguse relvastuse otsimisele (saagiks oli enamasti õhupüssid ja pussnoad), konfiskeeriti ka sini-must-valgeid lippe ja vimplaid, maakaarte, Kaitseliidu jm organisatsioonide liikmepileteid ja sümbolikat. Küll aga kirjutati üles ja viidi ära väärisasjad.

Lisateavet organisatsiooni sihtide ja tegevuse kohta annavad H. Riismandeli ülekuulamistel antud ütlused: ".../Meil organisatsioon ei olnud, kuid oli natsionaalne, patriootiline ja eesti rahvuslik noorsoo ring. Mille liikmed olid keskkooli kasvandikud. .../Meie ülesandeks oli äratada noorsoos rahvuspatriotismi tunnet. Tulime kokku, et kaaluda ning arutada igasuguseid poliitilisi küsimusi, tehes võrdlusi kommunismi ja fašismi vahel. .../aktiivsemate tegelastena olid: Endel Kaldver, Hillar Tamm, Georg Laidvee, Raimond Saarepera, Paul Sang ja Peeter Tamman. .../Juhtijaks organisatsiooniks olin mina. .../See kood on koostatud minu abi Tamm Hillari poolt. .../Meie ootasime relvadega väljaastumist ja valmistasime selleks noorust. .../ ... meie

valmistusime välja andma nõukogudevastast ajalehte, milles ära tuua esiletoodud momentid sõjas Eesti valgekaardi ja Punaarmee vahel. .../Koolides õppeaasta algul meie levitasime oma mõju, mille tulemuseks oli koolides revolutsiooniliste laulude laulmise asemel "vapside" ja vana korra valitsuse aegsete laulude laulmine. .../Meie ei omanud mingeid masinaid trükkimiseks, kuid lootsime laduda lendlehtede teksti kummitähtedest koostatud käsipressiga. ".../ 5 nõukogu moodustasime mina Riismandel Haljand, juht, Tamm Hillar, abi, Laidvee Georg, Kaldver Endel, juhatava nõukogu liikmed. Sang Paul poliitiline juht. .../Tallinnas meil sidemeid ei olnud, kuid soovisime ühendusse astuda Ülo Maramaa ja Enn Salurand'iga."¹²⁷

Riigipöörde kordamineku puhuks ei olnud organisatsioonil H. Riismandeli sõnul kindlaid mehi, keda riigi etteotsa seada. Ta nimetas endist majandusministrit Leo Seppa, kes oli nende vaadetele vastuvõetav, "kuna ta astus julgesti välja lakitud küünte ja muu kunstlike iluparanduste vastu"¹²⁸. See viimane väide oli ilmselt ülekuulaja "hanitamiseks" mõeldud.

4. mail 1941 mõistis BS NKVD VS VNFSV Krk § 58-10 alusel H. Riismandelile, E. Kaldverile, G. Laidveele, T. Tammsoole ja E. Koppelile 10 aastat PTL-i.¹²⁹ H. Riismandel suri 23.10.1941 Kirovi vanglas.¹³⁰ 23.09.1940 arreteeritud P. Sang sooritas 26.09.1940 enesetapu.¹³¹

Tallinna Tehnikakooli organisatsioon

19. detsembril 1940 arreteeriti NKVD poolt Tallinna Tehnikakooli õpilane Kalju Mark (1921) ning 20. jaanuaril 1941 sama kooli õpilased Edmund Villem Karula (1922) ja Heinrich Labi (1922). Süüdistuskokkuvõtte koha-

¹²⁵ ERAF, f 129, 5237, l 175–180.

¹²⁶ Vt E. Parek, Mälestusi aastaist 1931–1949 (Pärnu, 1991), lk 63.

¹²⁷ ERAF, f 129, s 237, l 175–180.

¹²⁸ Samas, l 74.

¹²⁹ Samas, l 197–198.

¹³⁰ Samas, l 214.

¹³¹ Poliitilised... I, lk 454.

selt moodustas K. Mark Tallinna Tehnikakooli õpilastest nõukogudevastase grupi, kuhu kuulusid õpilased Karula ja Labi. Viimastele anti ülesanne viia õpilaste seas läbi nõukogudevastast agitatsiooni ja kaasata gruppi teisi õpilasi edasiseks väljaastumiseks nõukogude võimu vastu. Mark hoidis revolvrit nagaan koos 19 padruniga. Mark, Karula ja Labi, väljendamaks oma meelsust, kandsid Eesti Vabariigi vapiga sõrmust, levitasid ja laulsid koolis nõukogudevastase sisuga laule ning levitasid laimavaid väljamoeldisi nõukogude võimu ja korra vastu.¹³²

19. mail 1941 mõistis BS NKVD VS K. Markile VNFSV Krk §-de 58-10 (I), 58-11 ja 182 (I) alusel 7, E. V. Karulale 5 ja H. Labile 3 aastat PTL-i.¹³³ H. Labi vabanes Solikamski vangilaagrist 26.12.1946. Uuesti arreteeriti ta 28.09.1949 Tapal ja mõisteti MVD erinõupidamise otsusega asumisele Krasnojarski kraisse, kust vabanes 16.07.1954.¹³⁴

Vabadus-Vendlus-Isamaa

26. juunil 1941 arreteeriti NKVD poolt Rakvere Kaubanduskooli õpilased Arvo Talvik (1922) ja Jüri Kard süüdistatuna nõukoguvastaste lendlehtede levitamises. Läbiotsimisel A. Talviku elukohas võeti ära õhupüstol, kaks sini-must-valget lippu ja üks linik, Kaitseliidu käeside ning lendleht pealkirjaga *Aatevennad*. Ülekuulamistel nad end süüdi ei tunnistanud. Teises kriminaalasjas süüdistatud O. Valgmaa (arreteeritud 16.04.41), A. Lille (6.01.41), E. Valteri (26.10.40), A. Koltsi (4.01.41) ja tunnistaja G. Kruusemäe (21.10.40) ütluste kohaselt oli 5. novembril 1940 Rakvere Kaubanduskoolis moodustatud nõukogudevastane organisatsioon *Vabadus-Vendlus-Isamaa* (VVI), kuhu kuulusid J. Kard ja A. Talvik. Organisatsiooni-ga olid seotud veel Voldemar Loemaa (1922), Martin Pihlakas, Harri Kirsch, Heinrich Leita-

ru, Kuno Sorell (1924) ja Egon Nurk (1924). Organisatsiooni liikmed koostasid ja levitasid lendlehti. A. Talvik ja J. Kard koos teiste liikmetega asetasid pärgi Vabadussõjas langenu-te mälestusmärkidele ning kutsusid üles mitte astuma komsomoli.¹³⁵

Tšekistide kätte sattus organisatsiooni VVI põhikiri. Selle esimeses paragrahvis sõnastati organisatsiooni siht, milleks oli "sisemiselt kui ka väliselt tugev tulevane Eesti-Soome Rahvusriik". Edasi oli märgitud, et VVI liikmeks võivad astuda eesti noored vanuses kuni 25 aastat, kes "oma südames kui ka väliselt kannavad vaba ja vaprat Eesti vaimu". Vastuvõtt VVI-sse toimus "ainult VVI liikmeskonna poolt ühel häälel" (§ 3). Liikmetel keelati astuda "komsomolli" ja teistesse kommunistliku iseloomuga organisatsioonidesse (§ 5), samuti laulda "Internatsionaali" ning teisi kommunistlikke võitluslaule (§ 6). Liikmemaks oli 50 senti (75 kopikat) kuus (§ 9). VVI liikmeks saadi vande andmisega ja allkirjaga VVI-le. Vajadusel pidi VVI liige andma oma elu eesti rahva parimate püüdluste hüvanguks (§ 11). VVI lipuks oli sini-must-valge, mis "on võrdne Soome lipuga". Eesti ja Soome vappe oli samuti lubatud kasutada võrdselt. Veel rõhutati, et "kommunismi igakülgne hävitamine on soovitatud ja lubatud, sest kommunism on võõra meele, keele ja kultuuri kehastus, haiglane nähtus ning terroriseeriv riigikord eesti rahva elus" (§ 12). Lendlehel on kujutatud ka VVI vapp, kus vasakul poolel on kujutatud Soome lipp ja vapp ning paremal Eesti lipp ja vapp.¹³⁶

Kirjutusmasinal trükitud lendleht pealkirjaga *Aatevennad* kutsus Eesti noorust neil raskeil päevil "nüüdsest peale töötada ja võidelda langenud kangelaeste eeskujul Eesti parema tuleviku eest". Lendlehes kutsuti üles "mitte müüma seda, mis ostetud teiste verega" ja töötati "hoida end ajaks mil kutsub teid isamaa võitlema". Lendleht lõppes üleskutsega mälestada vabaduse eest langenuid: "Ärgem unustagem langenuid, pange õhtul käed palves risti ja mõelge ka neile:

*võitluses ägedas tuli
Eestile lunastustund
haudade põhja teil tänu
kangelasvennad head und!"*¹³⁷

¹³² ERAF, f 130, s 6928, l 128–130.

¹³³ Samas, l 129.

¹³⁴ Poliitilised... II, lk 221.

¹³⁵ ERAF, f. 130, s. 6742, l. 67–69.

¹³⁶ Samas, ümbrikus.

¹³⁷ Samas, l. 20.

Teine lendleht kujutas põrgukatlas keevat Stalinit, keda kolmhargiga torgib kurat. Katla kohal on kaelapidi seina külge aheldatud raisakull. Lendlehel on järgmine tekst: "PÕRGU PÕHJA KÄIGU PÄPANE SÖÖDIKUTE SUGU, EESOTSAS "SUURE" STALINIGA JA TEMA SABARAKKUDE: VARESTE JA TEISTE RAISAKULLIDEGAI!"¹³⁸

J. Kard ja A. Talvik saadeti sõja puhkedes vangitapiga Nõukogude Liidu tagalasse. Ešelon sattus Narvas saksa lennukite pommitamise alla ja 16.07.1941 õnnestus neil vahi alt põgeneda. A. Talviku kohta on teada, et ta naasis 1941 Rakverre ja asus õppima SD kooli. Tema edasise saatuse kohta andmed puuduvad. J. Kard arreteeriti uuesti 1.12.1948. 17.02.1949 mõisteti ta tribunali poolt VNFSV Krk §-de 58-1a ja 58-10 (II) alusel 25 aastaks PTL-i. Vabanes 28.09.1954.¹³⁹

Ülejäänud VVI liikmete saatuse kohta on teada järgmist. Rakvere Kaubanduskooli õpilastel E. Nurgal ja Bernhard Lõbul (1921) õnnestus varjuda. 24.02.1941 Haljas sinimustvalge lipu heisanud sama kooli õpilane K. Sorell arreteeriti 27.06.1941 ja 31.03.1942 mõisteti talle Ussollagis VNFSV Krk §-de 58-2, 58-3, 58-11 alusel 10 aastat PTL-i. Vabanes 11.06.1951, ent samas mõisteti asumisele Krasnojarski krais, kust vabanes 7.05.1956. Sama kooli õpilane V. Loemaa arreteeriti 22.12.1940 Rakveres, tabatuna Nigol Andreseni ja Karl Säre portreeplakatite mahakiskumiselt. 22.04.1942 mõistis Kirovi oblasti NKVD VS V. Loemaa surma. Otsus viidi täide 14.06.1942 Ussollagis.¹⁴⁰

3. novembril 1940, süüdistatuna vaenulikus tegevuses nõukogude võimu ja kompartei vastu ning lendlehtede levitamises arreteeriti NKVD Virumaa osakonna poolt Rakveres TRÜ meditsiiniüliõpilane Lembit Saukas (1918), Rakvere Kaubanduskooli õpilane Avo Lill (1921), kutsekooli õpilane Arnold Kolts (1922) ja Oskar Suurkaev (1922). Neid süüdistati selles, et nad koostasid kontrrevolutsioonilise sisuga lendlehti ning levitasid neid, kleepides neid Rakvere tänavatel ja koolis, samuti saatsid neid kirjades mitmesugustel aadressidel. 12. septembril 1940 varastasid noormehed Rakvere Kaubanduskoolist kirju-

tusmasina, millel Saukas ja Suurkaev valmisid lendlehti. Suurkaevule lisandus süüdistus, et ta oli rida aastaid olnud poliitilise politsei agent, võideldes revolutsioonilise liikumise vastu, samuti oli ta värvanud vabatahtlikke Soome.¹⁴¹

Toimikus on eraldi ümbrikus läbiotsimisel äravõetud lendlehed *Aatevennad* (käsitsi ja trükitult), *Rakvere kodanikud!* – käsitsi lilla tindiga kahel ruudulisel vihikulehel, masin kirjas artikkel *Mis on kommunism* ning muudetud sõnadega *Meie isa palve*.

1. aprillil 1941 mõistis BS NKVD VS väljaõuestungil Rakveres VNFSV Krk §58-10 (I) alusel L. Saukasele, A. Lillele ja A. Koltsile 7 ja O. Suurkaevule 5 aastat PTL-i.¹⁴²

Neist elas GULAGi üle üksnes A. Lill, kes vabanes 2.11.1947, ent 20.12.1950 mõisteti erinõupidamise poolt asumisele Krasnojarski krais, kust vabanes 1.10.1954. A. Kolts suri vangistuses 15.02.1943. L. Saukas suri Ussollagis 8.12.1942 ja O. Suurkaev 15.04.1943.¹⁴³

Viljandi organisatsioon

30. mail 1941 arreteeriti NKVD poolt Viljandis Viljandi II Keskkooli õpilased Valdek Schults (1924), Elmar Soolo (1922), Helmut Sääsk (1921) ja Edgar Mihkli (1922) süüdistatuna kuulumises kontrrevolutsioonilisse organisatsiooni ning lendlehtede levitamises. Sama kooli õpilane Edgar Kivisild (1922) oli arreteeritud juba 4. märtsil.¹⁴⁴ Süüdistuskokkuvõttest nähtub, et nimetatud isikud moodustasid 1940. aasta septembris Viljandis kontrrevolutsioonilise noorteorganisatsiooni, mis seadis ülesandeks kukutada nõukogude võim Eestis relvastatud ülestõusu teel. Organisatsiooni juht oli E. Soolo. Septembri lõpul 1940 E. Soolo korteris toimunud organi-

¹³⁸ Samas, ümbrikus.

¹³⁹ Samas, l. 68–69.

¹⁴⁰ *Poliitilised...* I, lk. 484 ja 261.

¹⁴¹ ERAF, f. 130, s. 15343, l. 213–216.

¹⁴² Samas, l. 228–229.

¹⁴³ Samas, l. 260; *Poliitilised...* II, lk. 246.

¹⁴⁴ ERAF, f. 129, s. 2155, l. 244.

satsiooni koosolekul võeti vastu järgmised otsused: "1) ühendada kogu nõukogudevastane element Viljandi õppiva noorsoo seas; 2) hankida organisatsioonile relvi, mis on ette nähtud relvastet ülestõusuks nõukogude võimu vastu, selleks relvituda miilitsaid ja rünnata sõjaväeladusid; 3) kasvatada noorsugu nõukogude võimu vihkamise vaimus k.r. lendlehtede levitamise teel; 3) takistada komsomoliororganisatsiooni tööd, terroriseerida komnoori ja nõukogude võimu pooldajaid."

Nende eesmärkide elluviimiseks oli organisatsiooni juhtide poolt välja töötatud tegevusplaan, mis konspiratsiooni huvides nägi ette värvata ainult piiratud arvu uusi liikmeid ning kasutada oma töös üksnes "nõukogudevastaselt ja klassivaenulikult" meelestatud noori. Organisatsiooni liikmetest V. Schults pidi hankima relvi, E. Soolo seadma sisse sidemed nõukogudevastaselt meelestatud õpilastega teistes õppeasutustes, E. Kivisild, H. Sääsk ja E. Mihkli pidid kirjutusmasina abil valmistama, paljundama ja levitama lendlehti, mis kutsuvad üles nõukogude võimu kukutamisele Eestis. E. Kivisilda süüdistati kavatsuses põgeneda Soome, et sealt saata organisatsioonile kirjandust.¹⁴⁵

5. septembril 1941 mõistis Uurali Sõjaväeringkonna NKVD VS Kirovis E. Soolo, H. Sääse, E. Mihkli ja E. Kivisilla VNFSV Krk § 58-2 alusel surma mahalaskmise läbi ilma vara konfiskeerimiseta, "kuna seda ei ole". Otsused viidi täide 9.12.1941. V. Schultsile mõisteti 10 aastat PTL-i.¹⁴⁶

Viljandi organisatsiooniga seostas NKVD 27. juunil 1941 arreteeritud raudteetööst Bruno Kurvitsat (1923). 31. märtsil 1942 koostatud süüdistuskokkuvõttest nähtub, et aprillis 1941 oli B. Kurvits kontrrevolutsioonilise mässuorganisatsiooni juhi Schultsi ülesandel levisanud lendlehti. Peale selle levitas ta süstemaatiliselt kaasõpilaste seas nõukogudevastast laimavat lüüasaamismeeleolulise iseloomuga agitatsiooni nõukogude võimu ja selle juhtide kohta. 18. aprillil 1942 mõisteti Molotovi oblasti NKVD EN poolt B. Kurvitsale kaheksa aastat PTL-i. Vabanes 25.04.1949.¹⁴⁷

Kilingi-Nõmme organisatsioon

24. detsembril 1940 arreteeriti NKVD poolt Kilingi-Nõmmel tööline Kalju Nurk (1921), Väandra Keskkooli õpilane Harri Paltmann (1922), maaler Oskar Pukk (1920) ja tööline Leonhard Hõimoja (1922). 15. novembril 1942 Kirovis koostatud süüdistuskokkuvõtte järgi süüdistati noormehi kuulumises kontrevolutsioonilisse mässugruppi. Peale relvade hankimise plaanitsenud grupp üllitada suuremas koguses lendlehti, mis olid suunatud NSVL Ülemnõukogu valimiste vastu. L. Hõimojalt ja H. Paltmannilt võeti läbiotsimisel ära kaks nagaani, kaks brauningit, üks revolver koos padrunitega, õhupüstol, spordipüstol, isetehatud haavlipüstol ja pussnuga. O. Pukk osutas katsel temalt relv ära võtta vastupanu, tulistas komnoor H. Roomeri pihta. Läbiotsimisel 24. detsembril 1940 leiti K. Nurga elukohast lendleht (toimikus ei ole). Süüdistuskokkuvõtte tuvastas noormeeste sidemed Haljand Riismandeliga.¹⁴⁸

27. jaanuaril 1943 mõistis Kirovi oblasti NKVD VS VNFSV Krk §-de 58-2, 58-11, 182 alusel K. Nurgale 10, H. Paltmannile, O. Pukile ja L. Hõimojale 8 aastat PTL-i.¹⁴⁹ K. Nurk vabastati kui invaliid 12.12.1943 Kirovis, edasi läks teenima Punaarmee. L. Hõimoja jäi Vjatlakis teadmata kadunuks.¹⁵⁰ H. Paltmann vabanes 22.08.1948 Kirovi oblastis asuvast vangilaagrist ja mõisteti asumisele Krasnojarski krais, kust vabanes 19.09.1955. 1962 astus Põhja-Kasahstanis NLKP-sse. 1964 naasis Eestisse.

(järgneb)

¹⁴⁵ Samas, l. 241–242.

¹⁴⁶ Samas, l. 257–258.

¹⁴⁷ ERAF, f. 130, s. 7759.

¹⁴⁸ ERAF, f. 130, s. 13506, l. 184.

¹⁴⁹ Samas.

¹⁵⁰ *Poliitilised...* I, lk. 332 ja 86.